

О. М. Міхеєв, Г. Б. Марушевський, Л. В. Сохань, М. М. Кисельов, І. В. Бойченко

ЖИТТЯ

ЖИТТЯ – вища форма організації матерії, якій притаманний комплекс властивостей, що дають можливість активно підтримувати і відтворювати власні структури на всіх рівнях структурно-функціональної організації – субклітинному, клітинному, тканинному, органному, організменому, популяційному тощо, аж до біосферного, котрий має лише потенційну здатність до самовідтворення. Біосферу необхідно розглядати як особливе геол. тіло, будову і функції якого визначають особливості Землі й космосу, а живі організми, популяції, види і жива речовина є формами, рівнями її організації. Поняття «Ж.» охоплює сукупність усіх живих об'єктів Землі (див. [Біологічна система](#)) й умови їхнього існування. Серед особливостей Ж. – єдність хім. складу, обмін речовин, енергії й інформації (тріада Ж.), подібність рівнів організації, здатність до розмноження, спадковість, мінливість, ріст і розвиток, подразливість, дискретність, саморегуляція, ритмічність. Об'єкти неживої матерії мають лише окремі з перерахованих властивостей. До складу живих об'єктів входять понад 70 хім. елементів, наявних у природі. При цьому 98 % їхнього складу припадає на вуглець, кисень, азот і водень. Між довкіллям і живими об'єктами постійно відбувається обмін речовинами, енергією й інформацією. Речовини поглинаються з довкілля і перетворюються в процесі анаболізму на необхідні для життєдіяльності елементи. В процесі катаболізму складні орган. сполуки розпадаються на прості і виділяється енергія, необхідна для життєдіяльності, зокрема для забезпечення сталості внутр. середовища живого об'єкта. Одним із шляхів забезпечення такої сталості є мінливість живих систем, тісно пов'язана зі спадковістю. Зміни можуть відбуватися двома шляхами – внаслідок змін генів як основи генет. спадковості (див. *Мутагенез*) або спектра генет. активності. Зміна спадковості, як і сама спадковість, реалізується в онтогенезі або філогенезі внаслідок дії механізму біол. підсилення. Нові ознаки дають можливість біол. об'єктам здійснювати онтогенет. і філогенет. адаптації. Ріст і розвиток живих об'єктів мають багаторівневий характер. У процесі росту збільшуються кількісні характеристики їх у цілому або окремих частин, напр., ваги певних органів, чисельності популяції тощо. Під розвитком розуміють спрямоване якісне перетворення структурно-функціонал. параметрів об'єкта. Специфікою розвитку об'єктів Ж. є виникнення таких якостей, які забезпечують можливість реалізації комплексу вказаних вище властивостей. Все живе на Землі існує у вигляді відособлених дискрет. форм, підтвердженням чого є його структурно-функціонал.

організація, напр., клітини складаються з окремих органоїдів, тканини багатоклітин. організмів – з клітин. Живі об'єкти поділяють на конформац. і регуляторні. Регуляторні об'єкти зберігають значення будь-якого параметра на постій. рівні незалежно від того, що відбувається в середовищі; конформац. організми дають можливість довкіллю визначати рівень параметра. Напр., теплокровні тварини зберігають постійну температуру тіла, у холоднокровних вона може змінюватися. Незважаючи на те, що жива система знаходиться в рівновазі, її стан може бути динамічним (відбуваються ендogenous ритмічні зміни – секундні, хвилинні, добові, сезонні, річні тощо, напр., добові коливання сну і неспання у людини, сезонні ритми сплячки, міграції у деяких тварин). Так, навіть перебуваючи у гомеостазі, температура тіла, кров'яний тиск, частота серц. скорочень і більшість метаболіч. індикаторів організму змінюються в часі. Зовн. чинники, діючи на живі об'єкти, фактично змінюють параметри ендogenous процесів, стимулюючи або пригнічуючи їх. Зміна значень параметрів живого об'єкта відбувається за участі негатив. і позитив. зворот. зв'язків, перший з яких сприяє сталості (гомеостатичності) системи, а другий – прояву біол. підсилювача, напр., генерації електрич. потенціалів, матрич. процесам. Стійким системам необхідне поєднання обох типів зворот. зв'язку. Негатив. зворот. зв'язок дає можливість повернутися до гомеостатич. стану, позитив. необхідний для переходу до нового стану гомеостазу. Такі зміни відбуваються, зокрема, в онтогенезі, їх називають гомеорезом.

На кожному істор. етапі поняття «Ж.» трактували по-різному, при цьому акцент робили переважно на його біол. формі. Перше наук. визначення сформулював Ф. Енгельс і тлумачив Ж. як спосіб існування білк. тіл, суть якого полягає у постій. самовідновленні їхніх хім. складових частин. Якщо врахувати той факт, що під т. зв. білк. тілами Ф. Енгельс розумів вміст живої клітини, тобто протоплазму, то таке визначення є універсальним. Рос. біофізик М. Волкенштейн вважав живі тіла, що існують на Землі, відкритими, саморегульованими і самовідтворюваль. системами, побудованими біополімерами – білками і нуклеїн. кислотами. Хоча це визначення не заперечує наявність Ж. і на ін. планетах, але все ж обмежується білк.-нуклеїн. субстратом. Спільний для всієї матерії процес обміну речовиною (субстратом), енергією й інформацією у живих об'єктів виявляється домінуванням інформ. процесів, що можна спостерігати при адаптації, рості, індивід. розвитку та еволюції. Саме у цьому полягає специфіка Ж., що відрізняє його від неживих форм матерії. У зв'язку з цим не можна стверджувати, що адаптація є суттю Ж. До адаптації здатні й неживі об'єкти. Лише домінуюча участь у цьому процесі спеціаліз. структур перетворення інформації (здобуття, зберігання, реалізація, модифікація) на всіх рівнях інтеграції Ж. дає підстави відносити об'єкти, що адаптуються таким чином, до живих.

Земна форма Ж. виникла як результат еволюції полімер. сполук вуглецю і представлена різноманіт. біол. об'єктами, кожен з яких є індивід. системою зі склад. багаторівневою структурою. Біол. системам притаманна внутр. активність, зумовлена реалізацією змісту генет. або онтогенет. (епігенет.) пам'яті. Прикладом ендogenous активності є відоме в нейро- і

психофізіології явище пейсмекерної активності. Зовн. чинники порушують рівновагу біол. системи, переводячи її в новий стан, специфіч. для кожного рівня біол., психол. і соц. інтеграції. Поведінку системи детермінують не лише колишні і нинішні, а й майбутні чинники, модель яких формує взаємодія наслідків впливів минулих і поточ. стимулів. У реакції системи виявляється не лише стимул, але і результат поперед. дій, тобто пам'ять системи, яка не може не впливати на її майбутні реакції. Таким чином, поперед. стан системи разом із зовн. дією детермінують відповідь системи, тобто визначають її майбутнє. Вважають, що живі об'єкти повинні також володіти здатністю долати наростання ентропії. Проте, якщо живу істоту помістити в замкнену систему, то вона буде позбавлена такої здатності, оскільки не зможе отримувати енергію ззовні, хоча при цьому залишатиметься живою, доки матиме внутр. ресурси для підтримки Ж. Таким чином, об'єкт можна вважати живим лише при наявності комплексу вказаних якостей (принцип комплексності визначення Ж.).

Обов'язковою властивістю Ж. є здатність до збереження і передачі спадк. інформації, якщо її розуміти не лише як генет. інформацію, а й усі види інформації, характерні для живих систем, напр., епігенет., соц. тощо. Жива система перебуває в стані постій. взаємодії з зовн. середовищем (з його фіз., хім. і біол. складовими), отримуючи від нього і виділяючи в нього різноманітні за складом субстрати з певними речовими, енергет. й інформ. характеристиками. Як відкриті системи живі об'єкти виробляють відходи, які асимілюються в природ. системах вищого рівня. Специфікою діяльності людини є надмірне використання природ. ресурсів (насамперед енергет. та субстрат.) і забруднення довкілля надлишк. кількістю техноген. відходів, які не можуть бути повністю включені в природ. кругообіг. Це створює загрозу існуванню не лише людини, але й усієї біосфери, у зв'язку з чим виникає питання про сенс Ж. Ця проблема є заг.-наук. (філос., біол., психол. тощо), вона пов'язана з визначенням кінцевої мети існування біол. об'єктів. Зокрема актуал. є з'ясування призначення людини як біол. виду. Питання про сенс Ж. людини розглядають також як суб'єктивну оцінку прожитого і відповідність досягнутих результатів первин. намірам, як розуміння людиною спрямованості свого Ж., свого місця в світі, як проблему впливу людини на довкілля тощо. Уявлення про сенс Ж. формуються в процесі діяльності людини і залежать від її соц. стану, способу Ж., світобачення, конкретної істор. ситуації. У сприятливих умовах можна бачити сенс свого Ж. в досягненні особистого або колектив. щастя і благополуччя; у ворожому середовищі існування Ж. може втратити цінність і сенс. Якщо Ж. людини може бути усвідомлюваним (осмисленим) або неусвідомлюваним, то ін. біол. об'єкти реалізують певну програму, тобто прагнуть до своїх цілей неусвідомлено. Наймасштабніша мета, до якої усвідомлено прагне людство, – збереження біорізноманіття як умови збереження біосфери. Людина є єдиним біол. видом, здатним врятувати біосферу від можливих косміч. катастроф або істотно зменшити їхні негативні наслідки для Землі в цілому. Така можливість у неї з'явилася завдяки виникненню ноосфери. [В. Вернадський](#) вагому роль відводив людському розуму, який пануватиме на планеті, перетворюючи її без шкоди для природи і людей. У цьому полягає суть косміч. функції людства.

Життя, як форма організації матерії, пов'язане з існуванням та еволюцією на Землі органічного світу як цілісної системи – біосфери. В. Вернадський підкреслював, що Ж. не можна визначити лише на основі вивчення його окремих форм (напр., організмів), оскільки це не дає змоги охопити всі його прояви. До того є сенс говорити не про Ж. взагалі, а лише про Ж. на Землі, оскільки немає переконливих підтверджень існування Ж. на ін. планетах. Ж. на Землі виникло та еволюціонувало як специф. форма трансформації енергії Сонця. В. Вернадський зазначав, що кількість живої речовини на Землі є постій. величиною за всю геол. історію, починаючи від архей. ери. Це означає, що Ж. виникло як цілісна система, усі складові якої тісно взаємопов'язані. Заг. формою вираження цілісності Ж. є біотич. кругообіг. За сучас. уявленнями, Ж. на Землі зародилося 4,5–3,5 млрд р. тому. Відтоді живий світ значно змінився: відбулася еволюція біосфери, пов'язана зі зміною форм живих систем. Заг. для усієї матерії процес обміну речовиною, енергією, інформацією проявився на біол. рівні організації та розвитку матерії як пристосування (адаптація). Сутність Ж. полягає в актив. підтриманні й відтворенні числен. взаємопов'яз. специф. структур (живих систем), які відбуваються із затратами енергії, спрямов. на їх адаптацію до довкілля. Специфіка розвитку живих систем полягає в їхній здатності протистояти несприятливим, руйнів. впливам середовища. Ця гол. особливість живого характеризує пристосування як актив. процес, а не як пасивну реакцію на зміни зовн. середовища. Адаптація становить сутність Ж.; усі ін. його характеристики є похідними, оскільки усе в живому спрямов. на збереження й виживання. Специф. способи прояву адаптації – організація та еволюція Ж. Ієрарх. організація живої природи: біомолекуляр., клітин., тканин., орган., організменій, популяц., біоценотич., біосфер. рівні. Еволюція Ж. відбувалася у напрямі ускладнення організації живих систем і зростання кількості різноманіт. форм Ж., що є найхарактернішою особливістю Ж. як ціліс. системи. Ж. виникло як цілісна система, отже й існувати воно може лише як цілісна система. Сучасна діяльність людства значно порушує цілісність біосфери, що створює загрозу існуванню людини та негативно впливає на еволюцію Ж. на Землі.

Г. Б. Марушевський

Життя приватне – складова цілісного [життя](#) людини. Охоплює систему її життєдіяльності (див. [Життєдіяльність населення](#)), пов'язану з приват. володінням, господарюванням, ін. формами діяльності та відповід. відносинами, а також індивід. стосунками або груп. почином, саморозвитком і самодіяльністю на основі винятково приват. (особистих чи груп.) інтересів. Осн. ознаки Ж. п.: автономність, укорінена в метафіз. природі людини як суверен. істоти, яка володіє певною часткою свободи в системі сусп. відносин; втручання держави і соц. інститутів у Ж. п. регламентов. правовими (закріпленими у конституції), морал., соц.-

психол. нормами (у демократ. державах довіл. втручання в особисте життя розцінюють як неприпустиме і протиправне); воно охоплює не весь соц. простір, а лише ту його частину, в межах якої здійснюється життєдіяльність особистості чи групи; у сфері Ж. п. діють приватні інтереси, на відміну від життя суспільного, де домінують сусп. інтереси, і особистого життя, де превалюють особисті інтереси (цей розподіл досить умов., віднос., оскільки у реал. житті усі інтереси переплетені); особистість виступає суб'єктом процесу життєдіяльності суспільства не лише як окрема соц. одиниця, а й як чл. певної малої групи, тоді як через сферу сусп. життя вона включається до процесу життєдіяльності суспільства як елемент соціуму, чл. певної великої соц. спільноти (класу, нації, профес. групи), у сфері ж особистого життя – реалізує себе як індивід, котрий має влас. внутр. світ, своє «я», самосвідомість і регулює власну поведінку. Поділ життя соціального на сфери особистого та Ж. п. – істор. явище. Первіс. суспільству була притаманна примітивна, стихійна цілісність, Новому часу – утвердження приват. інтересів, абстракція держави як такої і Ж. п. Межа між держ., сусп. справами й інтересами, з одного боку, і приват. – з ін., рухлива, тому виникають колізії і навіть конфлікти при розмежуванні цих сфер. Ігнорування сусп. форм життя, концентрування на сфері Ж. п. збіднюють буття людини, звужують інтереси особистості, а у склад. випадках (вихід на пенсію чи втрата роботи) призводять до внутр. конфліктів. У свою чергу, поглинання приватного суспільним, повне підпорядкування Ж. п. потребам виробництва чи сусп. обов'язкам збіднюють й істотно деформують його. Як складова частина цілісної системи життєдіяльності людини Ж. п. має певну автономію. У цій сфері людина може повніше та самобутніше реалізовувати себе, свої інтереси, потреби, вільніше розпоряджатися своїми фінансами, власне людським потенціалом, обирати форму діяльності, хобі, коло спілкування, форму відносин з рідними, близькими, створювати ту модель життя, яка їй більше до вподоби або надасть більше вигод (залежно від того, на що вона орієнтов. у житті). Тут людину меншою мірою контролює держава, сусп. інститути. Низка сенсових відтінків Ж. п. має заг.-цивілізац. значення, проте у кожного народу можна спостерігати певні відмінності щодо устрою його життя, зокрема й приватного. У цій сфері особливо виразно виявляється етніч. колорит: традиції, звичаї, обряди, ритуал. системи, весь спектр етніч. ментальності, що збагачує та уніфікує людське існування. Ж. п. як індивід. вияв соц. життя розгортається у соц. просторі. Він охоплює систему сусп. відносин й інститутів, організацій, структур, весь спектр соціокультур. утворень, однак особистість як суверенна істота формує в цьому середовищі свій життєвий простір, систему безпосеред. життєдіяльності та особистих цінностей, що об'єднує природні, соц., індивід.-особистісні, родинно-побут. компоненти. В умовах демократизації й лібералізації укр. суспільства у процесі його трансформації відбувається легітимізація Ж. п., однак разом з тим виявляється тенденція певного скорочення приватності й навіть інтимності та перехід багатьох елементів людського буття зі сфери приват. у публічну.

Життя соціальне – сукупність форм життєдіяльності в соціумі. Включає всі аспекти соц. взаємостосунків (екон., політ., культурні, юрид., духовні тощо). Гол. призначення Ж. с. – створення засобів існування та забезпечення подальшого відновлення людського роду. Гармонійне поєднання особистіс., сусп. і природ. інтересів у спіл. житті людей, враховуючи їхню взаємозалежність і потреби один в одному, є необхід. передумовою збереження та подальшого розвитку соц. організму. Осн. форми Ж. с.: праця, розподіл і споживання життєвих благ, спілкування, освіта, соціалізація тощо. Усі прояви Ж. с. мають екол. компонент і дедалі більше стають залеж. від екол. ситуації, в якій перебуває той чи ін. соціум.

М. М. Кисельов

Життя суспільне – реальний, органічно цілісний процес існування, розвитку та взаємодії соціальних суб'єктів (осіб, спільнот, суспільств). Ж. с. відбувається у конкретно-істор. умовах і характеризується певною системою форм діяльності, відносин, спілкування і духовного освоєння та перетворення дійсності людиною. Ж. с. постає як єдність процесів матеріал. й духов., стихій. і свідомого (натомість тваринне життя – як гра лише суто стихій., природ. сил). Будучи триєдиним процесом взаємодії, самозбереження і самооновлення соц. організмів, воно не редукується до причинно-наслідк. залежності духов. від матеріал. чи навпаки. Сусп. свідомість і сусп. буття є лише моментами життєдіяльності, що зумовлює їх сутність і характер їх взаємовпливу та взаємозв'язків. Атрибутивна ознака Ж. с. – його дисперсність, оскільки воно у певному розумінні постає як «розкиданість» життєвих виявів соц. індивідів та множин (*людство, цивілізація, етнос, народ, особа*). Кожен з цих індивідів є дискрет., частк. уособленням і відтворенням цілого, осн. його закономірностей, ритмів і формоутворень. Однак повне заг., універсал. уособлення і відтворення цілісного життєвого процесу відбувається лише на рівні такої специфіч. єдності, як людство, котре у цьому випадку виступає у вигляді не суперсистеми «монад» чи моноліній. послідовності, а як розмаїття різномасштаб. живих культурно-істор. процесів, у кожному з яких (від життя особи до життя цивілізації) відтворюється і уособлюється, але вже крізь призму його унікал. специфікацій, всесвітньо-істор. життєвий процес загалом. За такого підходу Ж. с. – сукупна життєдіяльність всіх індивідів, що колись були в історії, є нині та будуть у майбутньому, їх самоідентифікації, самоствердження і самореалізації, в ході яких кожен з цих індивідів відкриває для себе заново і збагачує своїм, тільки йому притаманним екзистенцій. досвідом інваріантні структури буття і невмирущі заг.-людські цінності.

І. В. Бойченко

Рекомендована література

1. Опарин А. И. Жизнь, ее природа, происхождение и развитие. Москва, 1968;
2. Шредингер Э. Что такое жизнь с точки зрения физики / Пер. с англ. Москва, 1972;

3. Антомонов Ю. Г. Размышления об эволюции материи. Москва, 1976;
4. Вернадский В. И. Живое вещество. Москва, 1978;
5. Энгельгардт В. А. Познание явлений жизни. Москва, 1984;
6. Корогодина В. И. Информация и феномен жизни. Пущино, 1991;
7. Ичас М. О природе живого: механизмы и смысл / Пер. с англ. Москва, 1994;
8. Серебровская К. Б. Сущность жизни. История поиска. Кн. 1. Москва, 1994;
9. Базалук О. А. Из теории жизни... Х., 1999;
10. Галимов Э. М. Феномен жизни: между равновесием и нелинейностью. Происхождение и принципы эволюции. Москва, 2001;
11. Кордюм В. А. Наша «шагреновая кожа» – это наша проблема. Нам ее и решать. К., 2006;
12. Чайковский Ю. В. Активный связный мир. Опыт теории эволюции жизни. Москва, 2008.
13. Пресман А. С. Идеи В. И. Вернадского в современной биологии. Москва, 1976;
14. Югай Г. А. Общая теория жизни. Москва, 1985;
15. Хайлов К. М. Что такое жизнь на Земле? О., 2001;
16. Капра Ф. Паутина жизни / Пер. с англ. Москва, 2003.
17. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості та детермінанти його побудови. 1997;
18. Сохань Л. В. Приватне життя особистості // Укр. суспільство на порозі третього тисячоліття. 1999;
19. Її ж. Стиль приватного життя особистості: цивілізаційний вимір // Стилі життя: панорама змін. 2008 (усі – Київ).

Бібліографічний опис:

Життя / О. М. Міхеєв, Г. Б. Марушевський, Л. В. Сохань, М. М. Кисельов, І. В. Бойченко //
Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І.
Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних
досліджень НАН України, 2009. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-18094>

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України
([докладніше](#)).